

Türkiye-Azerbaycan İlişkileri Kapsamında Türk Milliyetçiliği: Karabağ Örneği

Hüsamettin İnaç¹

Rashid Sadıgov²

Özet

Azerbaycan'ın başlattığı 2020 Dağlık Karabağ savaşında da Bakü yönetimini hiçbir karşılık beklemeden sonuna kadar destekleyen ülke Türkiye olmuştur. Savaş esnasında hem askeri hem siyasi konular da Azerbaycan'ın yanında olan Türkiye bu savaşa kazanılmasında önemli aktör devlet olmuştur. Bu savaşın Azerbaycan'ın galibiyeti değil, Türkiye-Azerbaycan kardeşliğinin zaferi ile sonuçlandığını söylersek çok ileri gitmiş olmayız. Çünkü 2020 Dağlık Karabağ Savaşı bölgesel denklemleri değiştirmiş ve bu savaşla hem Rusya hem de İran, Türkiye'nin Güney Kafkasya'daki varlığını kabul etmek zorunda kalmıştır. 2020 Dağlık Karabağ Savaşı sadece bölgesel sınırlar ile çizili kalmamış bu savaş Türk milliyetçiliği duygularının yerleştiğini, etnik milliyetçiliğin yükselişe geçtiğini gösteren bir savaş olduğundan bu bölgesel çatışma Türk dünyasını da yakından ilgilendirmiştir. Gerçekten bu savaş Türk milliyetçiliğini tetiklemiş ve savaşın kültürel yelpazesi Güney Kafkasya'dan hem Anadolu'ya hem de Orta Asya coğrafyasına yayılmıştır. Jeopolitik denklemleri değiştiren İkinci Karabağ Savaşı hem bölgeye hem de Dünya'ya Türkün gücünü göstermiş ve Türk toplumunun hiçbir zaman esarete, işkenceye boyun eğmeyeceğini bir kez daha kanıtlamıştır. 2020 Dağlık Karabağ Savaşı ile Azerbaycan bölgesel istikrarını tamamlamış ve yenik, ezilmiş ülke sendromundan kurtularak, Güney Kafkasya'nın en güçlü devleti konumuna yükselmiştir. Bu savaşla Güney Kafkasya'daki en büyük bölgesel sorun çözülmüş ve bu coğrafya çatışma ortamından, işbirliği ortamına dönüşmüştür. Türkiye-Azerbaycan öncülüğünde şekillenen bu bölgesel işbirliği ortamı gelecek yıllarda hem bu coğrafyanın kalkınmasına hem de dünya ticaretinin gelişmesine önemli katkılar sağlayacak ve Güney Kafkasya bir bölgesel işbirliği merkezi haline gelecektir.

1 Prof. Dr., Dumlupınar Üniversitesi, husamettin.inac@dpu.edu.tr, ORCID: 0000-0002-6922-2010

2 Doktorant, Dumlupınar Üniversitesi, sadiqovresid095@gmail.com, ORCID:0000-0002-1034-9498

1.Giriş

Sovyetler Birliği'nin 1991 yılında tarih sahnesinden çekilmesi ile Güney Kafkasya coğrafyası Kaos ortamına dönüşmüş ve bu istikrarsızlık bölgenin gelişimine engel olmuştur. Sovyetler dönemi sonrası bölgede kurulan her üç cumhuriyette (Azerbaycan, Ermenistan, Gürcistan) etnik ve siyasal sorunlar yaşanmış ve bu problemler sonucu çok sayıda insan yaşamını yitirmiştir. Özellikle 1990-1994 yılları arasında Güney Kafkasya'da yaşanan Güney Osetya, Abhazya ve Dağlık Karabağ savaşları bölgenin kalkınmasında en büyük engel olmuştur. Çünkü savaş ve kargaşa Güney Kafkasya'nın güvenliğini tehlikeye sokmuştur. Bu güvenlik sorunu karşısında uluslararası şirketler, bölgeye yatırım yapmaktan kaçınmışlardır. Güney Kafkasya'da yaşanan Birinci Dağlık Karabağ Savaşı 1994 yılında son bulmuştur.

Güney Kafkasya'nın her üç ülkesinde yaşanan iktidar mücadeleleri 1993 yılında bitmiş ve bu tarihten sonra devletler kendi yönetim kabinelerini oluşturmuşlardır. Bölgenin en büyük sorunu olan Dağlık Karabağ probleminde, 1994 yılında imzalanan Bişkek Protokolü ile askeri boyuttan politik sürece geçilmiştir. Bölge sorunun tarafları olan Azerbaycan ile Ermenistan arasında arabuluculuk görevi Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı'nın (AGİT) Minsk Grubuna havale edilmiş ve bu kurum 2020 yılına kadar sorunu diplomasi araçları ile çözmeye öncelik tanımıştır.

2020 yılına kadar bölgedeki barış görüşmelerinin sürmesine rağmen Ermenistan askeri güçleri sınır hattında ateşkes kurallarını ihlal ederek Azerbaycan mevkilerine saldırılar yapmışlardır. Bu saldırı eylemi Azerbaycan askerinin sabrını taşırılmış ve Bakü yönetimi 27 Eylül sabahı üç koldan Ermeni güçlerine karşılık vermiştir. Azerbaycan'ın bu taarruz saldırısı karşısında çok tutunamayan Ermeniler ertesi gün ülkede genel seferberlik ilan etse de Azerbaycan ise savaşın başlamasından 3 gün sonra kısmi seferberlik ilan etmiştir. Modern silahlar ile donatılan Azerbaycan ordusu ve askeri savaşta adeta bir kısas operasyona başlamış ve bu operasyon karşısında Ermeniler ancak 44 gün direniş gösterebilmişlerdir. Savaşta Azerbaycan ordusunun İnsansız Hava Araçları (İHA) ve Silahlı İnsansız Hava Araçlarını (SİHA) aktif kullanması ve Ermenistan askerine vurulacak karasal mekanizma bırakmaması Ermenilere moral bozukluğu yaşatmıştır. Bakü yönetimi ise İkinci Karabağ Savaşı'nı âdeta bir hava saldırı savaşı olarak görmüş ve İHA/SİHA'lar ile Ermenistan'ı cephe de yenilgiye uğratarak teslimiyet anlaşması imzalamaya zorlamıştır (İnaç, 2021b: 79-84).

İkinci Karabağ Savaşı 10 Kasım'da imzalanan Üçlü Bildiri (2020 Dağlık Karabağ Ateşkes Antlaşması) ile bitmiş ve bu bölgesel savaşı Azerbaycan kazanmıştır. Azerbaycan'a savaş boyu hem askeri hem de siyasi yönde

destek veren en önemli ülke Türkiye olduğundan bu bölgesel zafere Ankara hükümeti de katılmıştır. Özellikle savaş sonrası bölgede şekillenen projelerde Türkiye aktör devlet konumunda olmuştur. Savaşı bitiren 10 Kasım Antlaşması gereği bölgeden ticari ve ulaşım amaçlı koridor geçişlerinin sağlanması düşünülmüştür. Bölgede şekillenen koridor projelerinden biri olan Zengezur veya diğer adıyla Turan Koridoru ulaşım ve ticari boyuttan çok bir ideolojik boyutta olmuştur. Çünkü bu koridor ile Anadolu'dan Orta Asya Türk cumhuriyetlerine doğrudan kara yolu bağlantısı kurulmuş ve Anadolu Türkü bu yol aracılığıyla Tanrı Dağları ve Doğu Türkistan'a ulaşım fırsatı kazanmıştır. Bundan dolayıdır ki İkinci Karabağ Savaşı sadece Azerbaycan'ın değil Türk dünyasının da savaşı olmuş ve bölgenin siyasal istikrarının tamamlanması Türk dünyasına da kültürel fayda sağlamıştır. Savaş sonrası şekillenen Turan Koridoru'nun inşasının tamamlanıp hemen devreye girmesine de en çok istekli olan devletler Türk devletleri olmuştur. Türkler, bu ulaşım yolu ile uzak olan maddi ve manevi ilişkilerini daha da geliştirerek Türk ulusunu Avrasya coğrafyasının en önemli milleti konumuna yükseltecektir.

2. Güney Kafkasya Coğrafyasında Bölgesel İstikrarsızlıklar

1980'lerde neoliberal politikalarındaki gelişmeler Sovyetler Birliği'ne etki etmiş ve koca imparatorluğun planlı ekonomi sistemi bu yeni ideoloji karşısında çok tutunamamıştır. Özellikle 1985 yılından sonra Sovyetler Birliği, ekonomi modelinde yeni reformlara gitmiş, ama bunlar bile devletin yıkımını önleyememiştir. Sovyetler Birliği'nin 1985 yılında yaşadığı ekonomik krizi fırsat bilen 15 Sovyet cumhuriyeti kendi içinde bağımsızlık ve hürriyet mücadelesine başlamıştır. Bildiğimiz üzere eski Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği (SSCB) 15 özerk cumhuriyeti çatısı altında tutmuş ve Sovyet yönetimi bu ülkelerinin çoğunu askeri yolla işgal ederek 1990 yılına kadar bu topraklar üzerinde hegemonyasını sürdürmüştür. Fakat yaşanan iç sorunlar başta ekonomik krizler o eski devlet yönetiminin tahtını kökünden sarsmış ve bu olaylar karşısında tutunamayan Sovyetler Birliği, 1991 yılında resmen tarih sahnesinden çekilmiştir (İnaç vd., 2006: 11).

SSCB hegemonyası altında kalan Kafkasya coğrafyası, bu devletin güney sınırlarını oluşturmuştur. Yaşanan iç krizi değerlendiren Güney Kafkasya ülkeleri Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan bağımsızlık mücadelesine katılmış ve bu 3 devlet 1991 yılın sonuna kadar kendi toprakları üzerinde devlet otoritesini kurmuşlardır. Yaşanan bu ani çöküş ve yeni kurulan devletlerde yönetim sistemlerindeki kadro eksikliği, uzman yetersizliği çok kısa süre sonra devletin yapılanması ve istikrarında büyük sorunlar doğurmuştur.

Özellikle daha Sovyetler Birliği döneminde Güney Kafkasya coğrafyasında birçok sorunlu bölgelerin statüsü belirlenmemiş ve Moskova yönetimi bu bölgesel sorunları görmezden gelmiştir. Sovyet yönetimi bu sorunlu toprakları istikrara kavuşturmak yerine bölgenin demografik yapısı ile oynayarak sorunu etnik milliyetçilik boyutuna taşımıştır. Özellikle Güney Kafkasya'da sorunlu bölgeler olan Dağlık Karabağ, Güney Osetya, Abhazya, Acaristan, Cavaheti gibi bölgelerin siyasal ve askeri istikrarları günümüz çağında da tamamlanmamış ve bu topraklarda pozitif barış sağlanamamıştır. Bu bölgesel sorunlar özellikle 1990'ların başında daha da şiddetlenmiş ve 1991 yılından sonra Güney Kafkasya'daki bu özel yapılanmalarda iç savaşlar yaşanmıştır (İnaç, 2003: 344). Özellikle Rus yönetiminin dolaylı desteklerini arkasına alan bu bölgesel yapılanmalar Güney Kafkasya coğrafyasını can pazarına dönüştürmüştür. Yaşanan sıcak savaşlar ve bağımsızlık istekleri bölgede hem Azerbaycan hem de Gürcistan yönetiminin işini zora sokmuştur. Çünkü bu iki devlet de daha bağımsızlığını yeni kazandığından bölgedeki bölücü eylemlere yeterince müdahale yapamamıştır. Her iki ülke hem ekonomik hem de askeri rezerve yetersizliği yaşamış ve bir de bunun üzerine ülkede yaşanan siyasal koltuk mücadeleleri Bakü ve Tiflis'i bölücü güçlerin karşısında zayıf düşürmüştür. Güney Kafkasya'da yaşanan iç savaşlar, 1994 yılına kadar sürmüş ve bu tarihten sonra hem Azerbaycan hem de Gürcistan yönetimi bölgedeki ayrılıkçı yapılar üzerinde otoritelerini kısmi olarak tamamlamış, ama bölgesel yapılanmalar ile sorunları tamamen çözememişlerdir.

Nitekim Azerbaycan sınırları içinde yer alan Dağlık Karabağ bölgesi, Güney Kafkasya'daki etnik sorunların en büyüğü olmuş ve bu toprak üzerinde iki komşu devlet Azerbaycan ile Ermenistan sıcak savaşa girmiştir. Azerbaycan ile Ermenistan arasında 1988 yılında başlayan 1991 yılında şiddetlenen Birinci Dağlık Karabağ Savaşı 1994 yılına kadar sürmüştür (Özkan, 2019: 1739). 1994 yılında iki devlet arasında imzalanan "Bişkek Protokolü" ile bölgede sıcak savaş sona ermiş ve taraflar askeri sorunu politik boyuta taşımışlardır. Bu ateşkes anlaşması ile Dağlık Karabağ sorunu, iki ülke arasında müzakerelere açılmış ve 2020 yılına kadar bölgesel sorunda diplomasi araçları etkili olmuştur. Fakat bu diplomasi seçenekleri, çoğu zaman işe yaramamış ve bölgede taraflar arasında askeri tansiyon zaman zaman gerilmiştir. Bunun sonucu olarak da sınır hatlarında sıcak savaşlar yaşanmış ve Güney Kafkasya'da pozitif barış sağlanamamıştır.

3. Birinci Dağlık Karabağ Savaşı ve Türk Milli Kimliğinin İnşası

Ermenilerin Azerbaycan Cumhuriyeti'nden Dağlık Karabağ'ı talep etmesi, 1980'lerde daha ön plana çıkmış ve Ermenistan bu bölgenin kendine ait olduğunu savunmuştur. Özellikle 1987 yılından başlayan

Ermenistan-Azerbaycan anlaşmazlığı, 1991 yılında sıcak savaşa dönüşmüş ve bu topraklarda sürecek üç yıllık sıcak savaş yaşanmıştır. Ermenistan'ın Dağlık Karabağ'ı kendi yönetimine birleştirme çabaları, Sovyet Birliği'nin kuruluşu yılına kadar götürülmektedir. Özellikle 1923 yılında Yüksek Sovyet Meclisi Stalin'in ısrarı üzerine Dağlık Karabağ'ı Azerbaycan içinde özerk bir yapıya dönüştürme yönünde karar vermiştir. Bu karar sonucu, Dağlık Karabağ 1991 yılına kadar özerk bölge olarak varlık göstermiştir. Sovyet döneminde Erivan yönetimi, bölgenin demografik yapısı ile oynamış ve Dağlık Karabağ'a Ortadoğu ve Ermenistan'ın iç kesimlerinden çok sayıda aile göç ettirmiştir. Erivan yönetimin bu asimilasyon politikaları gelecek yıllarda Ermenilerin işine yararmış ve Ermenistan irredantizm (yayılcılık) politikası ile Dağlık Karabağ'ı Azerbaycan'dan kopararak Ermenistan'la birleştirmiştir. Ermenilerin Dağlık Karabağ'daki demografik politikaları başarılı olmuş ve 1989 yılında bu bölgede 146 bin Ermeni nüfusuna karşılık 41 bin Azerbaycanlı kalmıştır (Dinç, 2021: 31). Özellikle o dönem Ermenistan yönetimi, Dağlık Karabağ konusundaki radikal tutumlarını her geçen gün artırmış ve bölgenin bir an önce Erivan'la birleştirmesi için aktif çaba harcamıştır.

Ermenistan yönetimi, 1987 yılında Dağlık Karabağ konusunda Sovyetler Birliği Komünist Parti Sekreteri Mihail Gorbaçov'a 75.000 imzalı dilekçe göndererek bu bölgenin Ermenistan'a verilmesini istemiş, ama Gorbaçov bu teklifi kabul etmemiştir. Ermenilerin isteklerini kabul etmeyen Moskova yönetimi, Dağlık Karabağ'ın Azerbaycan bölgesi olduğunu vurgulamış ve Sovyet Devletleri'nin birbirine dost olduğunu belirtmiştir (Özkan, 2022a: 144). Gorbaçov'un bu kararı sonrası Ermeniler, hem Erivan'da hem de Dağlık Karabağ merkezi olan Hankendi'de (Stepanakert) gösteriler yapmışlardır. Ermeniler yaptıkları bu eylem sonucu, hem Dağlık Karabağ'ı hem de "Türk Kapısı" konumunda olan Nahçıvan'ı Ermenistan'la birleştirme talebinde bulunmuşlardır. Ermeniler bölgedeki bu tansiyonu daha da artırarak ve günlerce süren gösterileri silahlı çatışmalara tercih ederek, Dağlık Karabağ bölgesindeki Çardaklı Köyü'nde 18 Ekim 1987 tarihinde Azerbaycanlıları öldürerek Dağlık Karabağ savaşının tohumunu ekmişlerdir (Sarahmetoğlu, 2011: 13).

Çardaklı olaylarına Azerbaycan halkı çok kızmış ve Azerbaycanlılar Bakü'de Ermeni bölücülüğüne karşı gösteriler yapmıştır. Azerbaycanlıları milliyetçilik ve Türkçülük ideolojisi etrafında birleştiren Azerbaycan Halk Cephesi'nin (AHC) bu yıllarda Azerbaycan'da prestiji artmış ve bu parti Azerbaycan'ın kurtarıcısı konumuna yükselmiştir. Özellikle Azerbaycan'da Türkçü ve Türancı fikirle bilinen Ebülfez Elçibey'in bu partinin başına geçmesi ile AHC Azerbaycan'da en güçlü ve koruyucu teşkilat olmuştur. Elçibey

ideolojisi altında birleşen Azerbaycan halkı Bakü'de Sovyet yönetimine karşı çıkarak, Sovyetler Birliği'nin Dağlık Karabağ konusunda Ermenistan'a açık destek olduğunu belirterek, Azerbaycan'daki komünist partinin kapanmasını talep etmişlerdir (İnaç, 2018: 309). Özellikle Azerbaycan'ın başkenti Bakü'de yaşanan bu siyasal istikrarsızlık ve iktidar kavgası her geçen gün derinleşmiş ve bunun sonucu olarak da Azerbaycan'da "Karanlık Dönem" olarak adlandırdığımız 1989-1993 süreci başlamıştır. Gerçekten de 1989 yılından başlayan Azerbaycan'daki iktidar, koltuk mücadelesi 1993 yılına kadar sürmüştür. 1993 yılında cumhurbaşkanı seçilen Haydar Aliyev dengeli dış siyasetinde başarılı olmuş ve Azerbaycan'da iktidar mücadelesine son vererek, ülke istikrarını sağlamıştır (Sadıgov, 2023: 76).

Ermenistan yönetimi Dağlık Karabağ'daki demografik olguyu bahane ederek ve bölge halkının self-determinasyon (ulusların kendi kaderini belirleme) hakkının olduğunu savunarak Dağlık Karabağ'ı Azerbaycan'dan koparmaya çalışmış, ama bu planında da başarılı olamadığından Ermeniler en sonunda savaş ve askeri yönetime başvurmuşlardır. Ermenilerin bölgede bölücü siyaseti ve askeri eylemleri sonucu Azerbaycan yönetimi, Dağlık Karabağ sorunun ciddiliğini anlamış ve bölge sorunu için acil kararlar almıştır.

Bakü yönetiminin Dağlık Karabağ bölgesinin özerk statüsünü 26 Kasım 1992'de kaldırması ve Dağlık Karabağ'ın Azerbaycan yönetimi altına girdiğini açıklaması sonrasında bölgede Ermeni hareketliği daha da artmıştır. Ermenistan yönetimi Azerbaycan'ın bu kararına karşı çıkarak aynı yılın 10 Aralık tarihinde Dağlık Karabağ'da düzmece bir referandum yaparak bölgedeki Ermenilerin bağımsızlıklarını ilan ettiğini açıklamıştır (Gafarlı, 2015: 84).

Ermenilerin bölgede bu bağımsızlık eylemleri ve Dağlık Karabağ'daki sivil Azerbaycanlıların can ve mal mülklerini tehlikeye sokması, Bakü yönetimin sert tepkisine neden olmuştur. Fakat Bakü yönetimi ilk başta bölgede sıcak savaştan kaçınmıştır. Fakat Ermenilerin aşırı radikal tutumları ve özellikle Dağlık Karabağ merkezi olan Hankendi'den Azerbaycan ailelerini zorla göçürmesi sonucu Bakü yönetimi bölgede askeri çatışmanın kaçınılmaz olduğunu anlamış ve seferberlik ilan etmiştir. Azerbaycan'ın savaşa hazırlandığını anlayan Erivan yönetimi hemen Dağlık Karabağ'daki birliklerini harekete geçirerek 26 Aralık 1991 yılında Dağlık Karabağ'ın merkezi olan Hankendi şehrini işgal etmiştir. Hankendi işgali ile bölgedeki sınır çatışmaları sıcak savaşa dönüşmüş ve Azerbaycan, Ermenistan askeri güçleri karşısında 1992 yılının başında Dağlık Karabağ'ın kurtarılması için mücadele vermiştir.

Dağlık Karabağ'da sıcak savaşın devam ettiği ilk günlerde Ermeniler, Azerbaycan'a karşı bir daha siyasi tahribat yapmış ve 10 Aralık'ta yaptıkları bağımsızlık referandumuna atıf yaparak 1992 yılının 6 Ocak tarihinde bölgede "Artsak Ermeni Cumhuriyeti'nin" kurulduğunu ilan etmişlerdir (Karimov, 2007: 15). Ermenilerin bu bölgesel tahribatı, Azerbaycan halkının öfkesine neden olmuş ve halk AHC önderliğinde Azerbaycan meclis binasına yürüyerek, yönetimden Dağlık Karabağ konusunda daha sert politika izlemesini talep etmiştir. Fakat dönemin Azerbaycan cumhurbaşkanı Ayaz Mütallibov, Dağlık Karabağ'da olan bitene adeta gözlerini kapamış ve Ermenilerin bölgedeki eylemlerine ses çıkarmamıştır.

Azerbaycan halkının aşırı milliyetçilik ve Batı yanlısı tutumu bölgede önemli aktör olan Rusya'nın işine gelmemiş ve Moskova hükümeti, Azerbaycan halkı ve yönetimini cezalandırmak amacıyla Dağlık Karabağ savaşında Ermenistan'dan yana politika izlemiştir (İnaç 2021a: 241). Rusya'nın Ermenistan desteği bölgedeki Ermenileri memnun etmiş ve Ermeni güçleri çok kısa zaman içinde sıcak savaşın gidişatını kendi lehine dönüştürmeyi başarmıştır. Bölgedeki askeri gerilim ve sıcak savaşların sonlanmasına çalışan hem bölgesel devletler hem de Batı devletleri, tarafları silahları bırakması ve ateşkes imzalanması için davet etmiştir. Özellikle Birinci Dağlık Karabağ Savaşı'nda ilk arabuluculuk girişimi Rusya devlet başkanı Boris Yeltsin ve Kazakistan cumhurbaşkanı Nursultan Nazarbayev tarafından yapılmıştır (Karimov, 2007: 16).

Kazakistan cumhurbaşkanı Nursultan Nazarbayev'in girişimleri sonuç vermiş ve taraflar 1992 yılında Alma-Ata'da bir araya gelerek "Alma-Ata Bildirisi'ni" imzalamışlardır. Bölgede ilk ateşkes anlaşması olan bu bildiri taraflara sorunun çözümü için diplomasi yönetimini önermiş, ama Ermenistan yine bölgede barış yerine savaşı tercih ederek, Azerbaycan mevkilerine saldırılar yapmıştır (Gafarlı, 2015: 84). Bölgedeki Ermeni saldırılarına, Azerbaycan güçleri karşılık verince Dağlık Karabağ yeniden savaş meydanına dönüşmüş ve Bakü yönetimi Dağlık Karabağ sorununda Batı'nın -özellikle Amerika Birleşik Devletleri'nin (ABD)- arabuluculuk yapmasını istemiştir. Azerbaycan yönetiminin bu plansız ve düşünülmemiş arabulucu siyaseti bölgede Moskova'yı kızdırmış ve Ruslar bölgesel sorunda Azerbaycan'ın Batı'ya yönelmesine karşılık Ermenistan'a daha çok askeri destek sağlamışlardır. Özellikle Azerbaycan'ın bölgede ABD'yi tercih etmesi Washington yönetimini memnun etmiş ve Amerika ikili ilişkiler zemininde Azerbaycan'a diplomatik heyet göndermiştir.

Sıcak savaş ve Ermenilerin Dağlık Karabağ'da "Hocalı Askeri Operasyonu'nu" hazırlandığı bir dönemde ABD Dışişleri Bakanı Ceyms

Beyker Bakü'ye ziyarete gelmiştir. Amerikan diplomatın Azerbaycan'a gelmesinin asıl amacı Bakü yönetiminin Rusya'ya ne kadar bağlı olduğunu öğrenmektir. ABD'li bakanın Bakü seferinden 5 gün sonra Azerbaycan'a yeniden Amerika Dışişleri Bakanın Özel Temsilcisi Nikolas Sangoya gelmiş ve bu sefer esnasında Azerbaycan ile ABD arasında ikili ilişkiler, karşılıklı büyükelçilik açma çalışmaları görüşülmüştür. Azerbaycan'ın ABD ile bu yakın teması ve bir hafta içinde iki Amerikan diplomatın Bakü'ye gelmesi, Rusya'nın Azerbaycan'a karşı sabır bardağını taşıran en son olay olmuştur (Cemilli, 2007: 52).

Moskova yönetimi Azerbaycan'ın Batı politikasına cevap olarak bölgede Ermeni maşasını devreye sokmuş ve Ermenistan'ın aylarca planladığı "Hocalı Operasyonu'na" Ruslar tam destek vermiştir. Bildiğimiz üzere 1992 yılının 26 Şubatı'nda Azerbaycan'ın Hocalı şehrindeki 20.yüzyılın insanlık suçu olan "Hocalı Soykırımı" yaşanmış ve bu katliamın suçluları ise Rus-Ermeni askeri birlikleri olmuştur (Özkan, 2022b: 244). Ruslar özellikle Dağlık Karabağ'ın merkez şehrinde Hankendi'de bulunan "366 Motorize Piyade Alayını" Hocalı'da Ermenilere yardım etmek için görevlendirmiş ve bu askeri taburun yardımını alan Ermeniler 25 Şubatı 26'ya bağlayan gecede 613 Azerbaycanlı sivil şehit etmiştir.

Hocalı olaylarında Rus askeri taburunda görev yapan Binbaşı Leonid Kraveç Hocalıda olanları "İzvestiya" gazetesine anlatırken *"Bir tepenin başında yüzden fazla çocuk, kadın ve ihtiyar cesetlerinin olduğunu söylemiş ve bunların çoğunun hiçbir yerde görülmemiş gaddarlıkla öldürüldüğünü"* belirtmiştir (Karabayram, 2011: 225).

Hocalı'nın işgali Azerbaycan yönetimin öfkesine neden olmuş ve Bakü yönetimi Ermenilerin Hocalı da yaptıklarını bir soykırım suçu olduğunu vurgulamıştır. Hocalı Soykırımı yapıldığı dönem Ermenistan'ın Savunma Bakanı olan Serj Sarkisyan konuşmasında *"Azerbaycanlılar bizlerin Dağlık Karabağ'da şaka yaptığımızı sanıyorlar ve sivil insanlara ateş açmayacağımızı düşünmüşlerdir. Fakat biz Hocalı olaylarında hem Azerbaycan Türklerine hem de Bakü yönetimine niyetimizin şaka olmadığını göstermiştik"* ifadesini kullanmıştır (Sadıgov, 2023: 26).

Hocalı olaylarında Azerbaycan halkı mevcut iktidarı suçlu görmüş ve "yönetim zamanında Dağlık Karabağ'a müdahale yapsaydı, olaylar bu kadar korkunç olmazdı" görüşünü savunmuştur. Azerbaycan vatandaşlarının bu haklı tezi üzerine Bakü sokaklarında, yönetim istifaya çağrılmıştır ve günlerce devam eden itiraz sonucu cumhurbaşkanı Ayaz Mütallibov 6 Mart tarihinde görevinden istifa ederek, yönetimi geçici olarak Meclis Başkanı Yakup Mammadov'a bırakmıştır. Yakup Mammadov, Azerbaycan'ı

1992 yılının Mart ve Haziran aylarında yönetmiştir. Bu kısa süre içinde Mammadov bölgede hem Rusya'ya hem de Batı'ya karşı ihtiyatlı politika izlemiştir. Fakat Mammadov döneminde de Ermenilerin Dağlık Karabağ'daki işgalleri devam etmiştir. Özellikle Mammadov bölgede Türkiye ile ikili ilişkileri geliştirmeye çalışmış, ama her zaman Rusya faktörünü göz önünde bulundurmıştır. Azerbaycan yönetiminin yüzünü yeniden Batı'ya çevirmesinden korkan Moskova hükümeti, Azerbaycan'ın Türkiye ile yakınlaşmasını kendisinin bölgesel politikalarına zarar vereceğini düşünerek Dağlık Karabağ'da Azerbaycanlılara karşı Ermeni unsurunu yeniden aktifleştirmiştir. Özellikle Yakup Mammadov'un özel daveti üzerine dönemin Türkiye başbakanı Süleyman Demirel'in 2 Mayıs'ta Azerbaycan'a ziyarete gelmesi ile bu endişe daha da körüklenmiştir. Başbakan Demirel, Bakü'de devlet yetkilileri ile görüşmeler yaparak iki ülke arasında eğitim ve enerji alanlarında ortak anlaşmalar yapmıştır. Azerbaycan'ın bu girişimini Batı yönlü girişim olarak değerlendiren Moskova, bölgede Ermeni güçlerine açık destek sağlayarak Azerbaycan yönetimini yeniden yenilgi psikolojisi ile cezalandırmıştır. Özellikle Moskova yönetimi, Azerbaycan'a Türkiye başbakanının ziyaretini olumlu görmemiş ve yapılan ikili anlaşmaları da birer tehdit olarak algıladığından Azerbaycan'ın Şuşa ve Laçın şehirlerinin işgalinde de Ermenilere yardım etmiştir (Sadıgov, 2023: 27). Buradan da açık olarak görülmektedir ki Ermenilerin Dağlık Karabağ operasyonları ve işgal politikasının planı Moskova'da hazırlanmış ve Rusya bu işgal planını Azerbaycan yönetiminin tutumuna göre şekillendirmiştir.

1992 yılının Haziran ayında Azerbaycan'da iktidara Ebülfez Elçibey gelmiş ve Elçibey zamanında Rusya devleti, Güney Kafkasya'da daha çok aktifleşmiştir. Çünkü Elçibey iktidarının ideolojisi, Rusya ile tamamen zıt olmuş ve Elçibey Türkçü-Turancı fikirleri gereği Ankara hükümeti ile sıcak ilişkilere önem vermiştir. Özellikle Elçibey döneminde Rusya bölgede sömürgeci devlet gibi tanıtılmış ve ülke bağımsızlığının en büyük düşmanının Rusya olduğu anlaşılmıştır. Bunun yanı sıra Elçibey yönetimi Dağlık Karabağ sorununda arabuluculuk misyonunu ne Rusya'ya ne de Moskova kontrolü altında olan Bağımsız Devletler Topluluğu'na (BDT) vermemiş ve Elçibey iktidarı bölgesel sorunun çözümünde Moskova'ya alternatif olarak AGİT'in arabuluculuk görevini yapmasını uygun görmüştür (Aydın, 2012: 36). Elçibey yönetiminin bu dengesiz politikası ve aşırı Türkçü yönelimi, hem devletin bekasını hem de kendi iktidarını tehlikeye sokmuş ve Elçibey dış faktörlerin, özellikle Moskova yönetimin etkisi ile 1993 yılında iktidardan uzaklaştırılmıştır. Elçibey'in görevinden istifasından sonra Azerbaycan'da iktidara Haydar Aliyev gelmiş ve Aliyev'in dengeli dış siyaseti sonucu Azerbaycan'da iktidar kavgaları bitmiştir (Özkan

vd., 2023: 183). Aliyev ülke istikrarını tamamlamak için önce Dağlık Karabağ Savaşı'nı bitirmeye odaklanmış ve bu sorunu müzakere yolu ile sonlandırmaya umut etmiştir. Aliyev'in cumhurbaşkanı seçildiği 3 Ekim tarihinde artık Ermeni güçleri hem Dağlık Karabağ'ı hem de bu bölgeye sınır 7 Azerbaycan şehrini işgal etmişlerdir. Aliyev, Ermenilerin daha çok ilerlemesi ve can kaybını önlemek için Ermenistan yönetimi ile ateşkes görüşmelerine gitmiş ve 1994 yılının yazında bu politika başarılı olmuştur. Haydar Aliyev döneminde imzalanan "Bişkek Protokolü" ile Azerbaycan ile Ermenistan arasında yaşanan sıcak savaş son bulmuş ve taraflar askeri sorunu politik araçlar ile çözmeye çalışmışlardır. Fakat Ermenistan yönetimi hiçbir zaman 1994 yılında imzalanan Bişkek Anlaşması kurallarına uymamış sürekli olarak sınır hattında ateşkes ihlalleri yaparak askeri tansiyonu daha da yükseltmiştir (İnaç, 2004: 36).

Özellikle Ermenistan'ın ilk cumhurbaşkanı olan Levon-Ter Petrosyan daha liberal düşünmüş ve Erivan yönetiminin radikal tutumlarının daha çok Ermenistan'ın zararına olduğunu belirtmiş ve bölgede Ermenistan'ın hem Azerbaycan hem de Türkiye ile ilişkileri normalleştirmesine olumlu bakmıştır. Petrosyan aslında bu yumuşama kararını verirken kendi siyasi kariyerini düşünmemiş, devletin bekasına öncelik vermiştir. Çünkü Petrosyan Ermenistan devletinin, bölgede şekillenen projelerin -özellikle enerji ve ticari işbirliği anlaşmalarının- dışında kaldığını vurgulamıştır. Petrosyan iktidarı, ülkenin işgal politikasını gereksiz görmüş ve bu revizyonist tutumun Ermenistan'ı Güney Kafkasya'da izolasyonist (yalnızlık) yapıya ittiğini savunmuştur. Fakat Ermenistan'da milliyetçi kesim ve "Karabağ Klanı" Petrosyan'ın uzlaşmacı politikalarını desteklememiş ve halkı Petrosyan iktidarına karşı harekete geçirmişlerdir. Petrosyan ise ne Karabağ Klanı'nı ne de aşırı milliyetçi Ermeni tutumlarını görmezden gelmiş ve bölgede "*Azerbaycan ve Türkiye ile uzlaşmalıyız, başka çaremiz yok*" görüşünü savunmuş, bu liberal tutum ise Petrosyan iktidarının sonunu getirmiştir (Dinç, 2021: 52).

Petrosyan'dan sonra Ermenistan cumhurbaşkanı koltuğuna Karabağ Klanı üyesi olan Robert Koçaryan oturmuş ve Koçaryan iktidarı bölgede daha radikal tutum sergilemiştir. Özellikle Koçaryan, Diaspora Ermenilerinin görüşlerini daha çok savunmuş ve bölgede Azerbaycan ve Türkiye'ye karşı işgalci tutum sergilemiştir. Koçaryan iktidarı, Dağlık Karabağ sorununda Petrosyan'un görüşlerini kabul etmemiş ve Dağlık Karabağ'ın -Azerbaycan toprak bütünlüğü çerçevesinde çözülmesinden uzak bir şekilde- bağımsız olması ve Ermenistan'a dahil edilmesi görüşünü savunmuştur (Özdaşlı, vd., 2020: 42).

Ermenistan yönetiminin bu radikal tutumu sonucu Dağlık Karabağ'da barış sağlanamamış ve taraflar nerdeyse her yıl sınır hattında çatışmalara girmişlerdir. Özellikle bölgesel sorunu çözmede görevlendirilen AGİT Minsk Grubu bu çalışmalarda pasif kalmış ve bunun sonucu olarak Güney Kafkasya'da her an savaş tehlikesi yaşanmıştır. Özellikle AGİT Minsk Grubu'nun 1996 yılında Lizbon görüşünde Dağlık Karabağ konusunda savunduğu üç görüş "aşamalı çözüm, ortak devlet, paket çözüm" ilkeleri taraflar arasında kabul edilmemiş ve Dağlık Karabağ sorunu diplomasi yolu ile çözüme kavuşamamıştır (Karimov, 2007: 31).

Koçaryan'dan sonra Ermenistan yönetimine yine Karabağ Klanı üyesi olan Serj Sarkisyan gelmiş ve Sarkisyan iktidarı da Dağlık Karabağ konusunda Koçaryan'ın görüşünü savunmuştur. Bu süreçte Azerbaycan tarafı ise sorunun her zaman barışçıl misyonda ve diplomasi araçları ile çözülmesinden yana olmuş ve bölgede bir daha sıcak savaş yaşanmaması için gayret ortaya koymuştur. Fakat Azerbaycan yönetimin bu hümanist görüşünü suistimal eden Erivan hükümeti, sınır hattında sürekli ateşkesi ihlal ederek bölgede askeri gerilimi artırmıştır. Özellikle 2015 sonrası Sarkisyan yönetiminin "Batı görüşü, Ermeni Diaspora aileleri ile yakın ilişkilere önem vermesi ve bölgede Moskova yerine Batı'yı tercih etmesi" Rusya'nın sert tepkisine neden olmuş ve bir yıl sonra sınır hattında yaşanan sıcak savaşta Rusya ilk başlarda Ermenistan'a yardım etmemiştir. 2015 yılında ABD'deki Nükleer Güvenlik Zirvesi'ne Rusya katılmamış ama Moskova'nın Güney Kafkasya'daki strateji ortağı olan Ermenistan, Amerika'nın katılım davetini kabul ederek bu güvenlik platformunda yer almıştır. Rusya kendinin katılmadığı enerji ve güvenlik konularında ortaklarının da katılmasını hiçbir zaman istememiş ve bundan dolayıdır ki Ermenistan yönetimine kızgınlığını Nisan savaşlarındaki tavrı ile göstermiştir (İnaç vd., 2013: 227). Dağlık Karabağ'da 2016 Nisan Savaşları, bu Nükleer Güvenlik Zirvesi'nin gerçekleşmesinden yaklaşık beş ay sonra başlamış ve 4 gün süren savaşta Azerbaycan ordusu Ermenistan üzerinde açık üstünlük kazanarak birkaç köy ve stratejik tepeyi geri almıştır (Bozkuş, 2022: 131).

Dört günlük Nisan Savaşları'nda Ermeniler, Azerbaycan askerinin gücünü görmüş ve Azerbaycan'a karşı daha ihtiyatlı olmuşlardır. Ermeniler özellikle 2016 yılından sonra 4 yıl sınır hattında büyük çatışmalar yapmamış ve Azerbaycan askeri gücünden çekinmişlerdir. Fakat Ermenistan 2020 yılında Rusya ve Fransa gibi devletlere güvenerek Dağlık Karabağ bölgesinde yeniden aktifleşmiş ve sürekli olarak Azerbaycan mevkilerine ağır silahlar ile saldırılar yapmıştır (İnaç vd., 2015: 33). 2018 yılında Ermenistan'da iktidara gelen Nikol Paşinyan yönetimi ilk başlarda daha ılımlı ve liberal görüşler savunsa da zamanla Paşinyan iktidarı da önceki devlet başkanları gibi Dağlık

Karabağ görüşünde radikalleşmiştir. Özellikle Paşinyan döneminde Savunma Bakanı olan David Tonoyan'ın Dağlık Karabağ konusunda savunduğu “*yeni topraklar ve yeni savaşlar*” tezini olumlu karşılayan Paşinyan, “*Artık müzakere yok*”. “*Savaş istiyorlarsa savaşırız*” ifadesini kullanmaya başlamıştır (Dinç, 2021: 59).

Bu radikal tutum karşısında Ermeniler, 2020 yılının Temmuz ayında Azerbaycan'ın lojistik merkezi olan Tovuz kentine saldırılar yapmış ve bu dört günlük savaşta da Ermenistan ağır kayıplar vererek geri çekilmiştir. Ermeniler 2020 yılında Dağlık Karabağ'daki sınır hatlarına değil de tam başka bir bölge olan, yani Dağlık Karabağ'a uzak Tovuz'a saldırması düşünülmüş bir stratejik operasyon olmuştur (İnaç vd., 2018: 321). Bilindiği üzere Tovuz şehri Azerbaycan'ın Batı lojistiğinin merkezi konumunda olan bir yerdir ve bu kentte hem enerji hem de ticari taşımacılık hatları geçmektedir. Özellikle Hazar Havzası'nın dev enerji projeleri olan Bakü-Tiflis-Ceyhan (BTC) petrol boru hattı, Bakü-Tiflis-Erzurum (BTE) ve Trans Anadolu Doğal Gaz Boru Hattı (TANAP) gibi doğalgaz boru hatları bu şehirden geçmektedir. Bunun yanı sıra Kuşak ve Yol Projesi'nin bir parçası olan Bakü-Tiflis-Kars Demiryolu hattı da bu şehrin topraklarından geçerek, Gürcistan'a açılmaktadır. Şehrin bu stratejik özelliklerini dikkate alan Ermenistan yönetimi 2020 yılının Temmuz ayında Tovuz'a saldırı yapmıştır. Aslında Erivan yönetimin bu adımda iki amacı olmuştur (Özkan, 2023: 64); “ilk amaç Tovuz'u işgal ederek Azerbaycan'ı Batı'dan koparmak ve ikinci amaç ise bölgeden geçen enerji ve taşımacılık projelerinin aktör ülkesi olan Türkiye'yi bölgede Rusya ile sıcak savaşa sokmak”. Çünkü bölgeden geçen enerji hatlarının tehlikeye girmesi hem Türkiye'yi hem de Avrupa'yı büyük enerji krizine sokabilir ve bu durum -başta enerji olmak üzere dışa bağımlı ülke olan- Türkiye'nin Ermenistan'a saldırmasıyla sonuçlanabilirdi. Böyle bir saldırı yaşanması halinde -1992 yılında imzalanan karşılıklı işbirliği anlaşması gereği- Rusya Ermenistan'ı korumak amacıyla bölge savaşına entegre olabilirdi (Sadıgöç, 2023: 191). Fakat Ermenistan'ın bu ütopyik planı/amacı gerçekleşmemiştir. İki büyük devlet yönetimi, Ermenilerin planlı oyunlarına gelmemiş ve bölgesel savaşta tarafsız kalmıştır.

Ermenilerin Tovuz saldırıları sonucu Azerbaycan ordusu da kayıplar vermiş ve özellikle bu savaşta Azerbaycan ordusunun iki üst düzey komutanları olan Tümgeneral Polad Haşimov ve Albay İlgar Mirzayev şehit düşmüştür. Azerbaycan halkı Tovuz saldırılarında şehit olan asker ve komutanlar için Savunma Bakanlığı önünde toplanmış ve Azerbaycan ordusunun bölgesel taarruza geçmesini istemişlerdir. Aslında Ermenilerin Tovuz saldırıları Azerbaycan halkının sabır bardağını taşıran son damla olmuş ve vatandaşlar Dağlık Karabağ'da savaşmak için gönüllü seferberliğe yazılmışlardır. Bu

savaştan yaklaşık 80 gün sonra yani 27 Eylül tarihinde Ermeniler yeniden sınır hattında ateşkes ihlali yaparak Azerbaycan mevkiilerini vurmuş ve bu sınır çatışması Güney Kafkasya'da İkinci Dağlık Karabağ Savaşı'nın başlamasına neden olmuştur.

Bu süreç Türk milliyetçiliğinin ve milli kimliğinin inşasında çok önemli bir dönüm noktası olmuştur. Türkiye'de ulus inşa stratejileri bağlamında ortak bir dil, ortak bir kader çerçevesinde yaşanmış tarih, bayrak, para ve nihayetinde üzerinde uzlaşmış bir anayasa etrafında oluşan ulus-devlet modeli, Azerbaycan-Türkiye ittifakı ile "tek millet iki devlet" düsturuna bürünmüştür. Özellikle Türkiye'nin savunma sanayii, askeri danışmanlık ve siyasi bütünlük içerisinde Azerbaycan'a verdiği destek, tüm Güney Kafkasya ve Orta Asya Türk dünyasında bir çarpan etkisinin oluşmasına sebebiyet vermiştir. Buna ilaveten bu ittifakın getirdiği ardışık ve kalıcı zaferler, ortak bir Türk dünyası olgusunun pratiğe yansıtılmasında etkin bir rol üstlenmiştir.

2020 yılı itibarıyla pratiğe yansıtılan Türk Devletler Teşkilatı, entegrasyon modeli olarak, önemli ölçüde Avrupa Birliği'nin oluşum ve gelişim seyrine benzer bir yörünge izlemektedir. İlişkiler öncelikle ekonomik bir dayanışma esasında başlamış, zamanla siyasi bir kimlik kazanarak bir sonraki safhaya doğru ilerleme göstermiştir. Geleneksel noktada artık kültürel bütünleşmeye dönük güçlü ve dev adımların atılması gerekmektedir. Ne var ki bu noktada Türk dünyasını bekleyen ve entegrasyonu zora sokan birtakım saikler söz konudur. Bu zorluklar temelde "1989'da Berlin Duvarı'nın yıkılması, 1990'da Doğu Avrupa'da sosyalist rejimlere karşı liberal halk hareketlerinin doğması ve nihayet 1991'de Komünist Parti'nin parçalanması, SSCB'nin ideolojik ve ekonomik iflasını deklare ederek uluslararası sahneden çekilmesi"yle doğrudan alakalıdır.

Tam da Türk dünyasını oluşturan devletlerin bağımsızlıklarını bir bir kazanmaya başladığı bu dönemde, Lenin ve Stalin'in izlediği kültür ve siyaset politikalarının Türk milli kimliğinin inşası istikametinde yarattığı gerçekler gün yüzüne çıkmaya başlamıştır. Öncelikle söz konusu ülkelerin hâlihazır demografik yapıları, Türk kimliğinin ve Türk milli ideolojisinin oluşmasına imkân tanımadığı aşikârdır. Zira Türk dünyasını oluşturan devletlerin her birinin nüfuslarının yarıya yakını Ruslardan oluşmaktadır. Bu ülkelerde Rus nüfus, ekonomi ve savunma başta olmak üzere en stratejik alanları ellerinde tutmaktadırlar. Ortaya çıkan Rus elit, toplumun diğer yarısı üzerinde hâkimiyet kurmuştur ve Rus dünya görüşünü benimsetmeye yönelik medya başta olmak üzere tüm önemli parametreleri ellerinde tutmaktadırlar. Bu bağlamda Anadolu Türklüğüyle Orta Asya Türk dünyasını birbirinden ayıran ve milli ideolojinin yayılmasını engelleyen en

önemli unsur olarak, alfabe farklılığı gündeme gelmiştir. Zira bu ülkelerin önemli bir kısmında hala Kiril alfabesi kullanılmakta ve her ülkenin alfabesi bir diğerinden büyük oranda farklılıklar yansıtmaktadır. Buna ilaveten söz konusu ülkelerde SSCB'nin dağılma sürecinden itibaren ABD'nin bölgeye sızma ve nüfuz etme politikasının bir aracı olarak CIA başta olmak üzere istihbarat örgütlerinin faaliyetleri, Orta Asya'da Türk imajını zedelemek için faaliyetler göstermektedir. Bu faaliyetlerin odaklandıkları en önemli merkezler, Fethullahçı Terör Örgütü (FETÖ) tarafından kurulan ve işletilen okullar olmuştur. Bu okullar görünüşte Türk milli kimliğine ve milliyetçiliğine hizmet ediyormuş gibi görünseler de, aslında Amerikan kültür ve değerlerini aşılıyarak Türk kimliğini bozuma uğratmışlardır. Değerler manzumesine ve tarih mefkûresine aşağılık kompleksi katan bu grup, medeniyet oluşturma hususunda körleştirilmiş/kısırlaştırılmış farklı bir Türk milliyetçiliği inşa etmeye çalışmıştır.

4.İkinci Dağlık Karabağ Savaşı ve Milliyetçi Söylemlerde Artış

2020 yılı 27 Eylül tarihinde Ermenistan birlikleri sabah saat altı sularında Azerbaycan mevkilerine ağır silahlarla saldırılar yapmış ve bu saldırıya Azerbaycan askerleri karşılık vererek Ermenistan mevkilerini vurmuşlardır. Aynı gün basına açıklama yapan Azerbaycan Savunma Bakanlığı sözcüsü Anar Eyvazov, Azerbaycan ordusunun 27 Eylül sabahı bölgede karşı taarruzu başlattığını belirterek, Dağlık Karabağ'da savaşın başladığını vurgulamıştır. Savaşın ilk gününden askeri üstünlüğü kazanan Azerbaycan ordusu 4 Ekim de işgal altında olan Cebrail kentini özgürlüğüne kavuşturmuştur. Azerbaycan güçleri karşısında tutunamayan Ermeniler daha savaşın ilk gününden Azerbaycan askerinin gücünü anlamış ve yenilginin kaçınılmaz olduğunun bilincine varmışlardır. Fakat Ermeni güçleri Rusya ve Fransa'nın yardımlarına umut bağlayarak direnmeğe çalışmış, bu da Ermeni ordusunun daha çok can kaybına neden olmuştur.

Bakü yönetimi, İkinci Karabağ Savaşı'nda askerlerini üç cephe üzerinden saldırıya geçirmiştir. Bunlardan ilki I. Kolordu komutanı Tümgeneral Hikmet Hasanov idaresi altında olan "Kuzey Cephe" yani Murovdağ-Sugovuşan-Kelbecer askeri hattı, ikincisi "Merkez Cephe" olan Ağdere-Hocalı hattı ve sonuncusu ise Korgeneral Mais Berhudarov kontrolündeki "Güney Cephe" hattı üzerinden Ermenilere karşı taarruz başlatılmıştır (Dinç,2021: 98). Ermenistan ordusu savaş alanında askeri yenilgileri ve Azerbaycan güçleri karşısında zayıf düşürülmesinin acısını sivil halktan çıkarmıştır. Özellikle savaşta Azerbaycan ordusuna karşı sürekli toprak kaybeden Ermeni ordusu cephe hattındaki yenilgiye göre Azerbaycan'ın sivil yerleşim kentlerini bombalayarak birçok masum, günahsız Azerbaycan vatandaşını katletmiştir.

Ermenistan ordusunun savaşta her zaman adil olmayan yöntemlere el atması sonucu Azerbaycan'ın Gence, Barda, Tar-Tar, Mingeçevir ve Ağcabedi kentleri Ermeni askerleri tarafından bombalanmıştır. Özellikle Ermenilerin 4 ve 17 Ekim tarihlerinde Gence şehrini bombalaması üzerine birçok Azerbaycan vatandaşı yaşamını yitirmiştir. Ermeniler Gence'yi bombaladıktan sonra Azerbaycan'ın daha stratejik bir şehri olan Mingeçevir'i hedef almış ve bu kente de Ermeni füzeleri atılmıştır. Bilindiği üzere Mingeçevir Azerbaycan'ın elektrik enerjisi açısından en önemli kenti olduğundan Ermeniler bu şehre 9 Ekim'de Rus yapımı Scud B tipli balistik füze atmış, ama Azerbaycan Hava Savunma Sistemi bu füzeyi hava da imha ederek, Mingeçevir Elektrik Santrali'ni düşman saldırısından korumuştur (Sadıgov, 2023: 196).

Azerbaycan'ın Barda kenti de Ermenilerin hedefinde olmuş ve 20 Ekim'de ise Barda ve Tartar pamuk fabrikalarına yapılan füze saldırılarında da çok sayıda Azerbaycan vatandaşı ölmüştür. Azerbaycan'ın askeri başarıları önünde tutunamayan Ermeniler can kaybını eşitlemek için bölgede Azerbaycan'ın sivil yerleşim yerlerine sürekli füzeler atmış ve ne yazık ki bu füzeler sonucu Azerbaycan'ın da can kaybı sürekli artmıştır. Bakü yönetimi savaş esnasında sürekli olarak sivil yerleşim yerlerinin bombalanmasından duyduğu rahatsızlığı dile getirmiş, ama hiçbir zaman bu sivil yerleşim yerlerine karşılık Ermenistan'ın sivil bölgelerini vurmamıştır. Bakü yönetimi savaşta her zaman adil olmuş ve düşmanına karşı orantısız güç kullanmaktan kaçınarak, sivilleri hedef almamıştır (Hasanoğlu, vd., 2020: 523).

Azerbaycan devleti İkinci Karabağ Savaşı'nda çok akıllı ve düzgün strateji izleyerek düşmanını 6 haftaya yani 44 günde yenilgiye uğratmıştır. Azerbaycan ordusu bu askeri operasyonunda Türkiye ve İsrail'den aldığı İHA/ SİHA'lar ile savaşın kaderini değiştirmiş ve İkinci Karabağ Savaşı bir İHA/SİHA savaşı olmuştur. Özellikle Azerbaycan ordusu bu askeri teçhizatları çok yerinde ve akıllıca kullanarak, Ermenileri savaş alanında perişan etmiştir. Daha savaşın ilk gününden hem Türkiye hem Pakistan hem de İsrail devletleri, Azerbaycan'ın hak savaşında Bakü yönetiminin yanında yer aldıklarını vurgulamış ve gereken her türlü yardıma hazır olduklarını beyan etmişlerdir. Azerbaycan yönetimi de arkasına Ankara, İslamabad ve Tel Aviv'in desteğini alarak bölgede Ermenileri yenilgiye uğratmıştır.

Türkiye daha savaşın ilk gününden Azerbaycan'ın yanında olduğunu belirtmiş ve savaş bitimine kadar hiçbir koşul olmadan Azerbaycan'ı destekleyeceğini açıklamıştır. Özellikle 27 Eylül tarihinde savaş başladıktan birkaç saat sonra Türkiye Savunma Bakanı Hulusi Akar, Türkiye'nin Dağlık Karabağ Savaşı'nda Azerbaycan'ın yanında olduğunu belirtmiş ve Ermenistan'ın bölgede barışı tehdit eden bir unsur olduğunu vurgulamıştır.

Türkiye Savunma Bakanı'nın Azerbaycan desteğinden sonra cumhurbaşkanı Erdoğan da Azerbaycan'a destek konuşması yaparak, Ermenistan'ı uyarmıştır. Cumhurbaşkanı Erdoğan, “*Tüm dünyayı işgal ve zulme karşı mücadelelerinde Azerbaycan'ı desteklemeye ve bu hak savaşlarında yanlarında olmaya çağırıyorum*” ifadesini kullanmıştır (Ghanbarlou, 2022: 32).

Türkiye'nin Azerbaycan'a bu açık desteği ve Azerbaycan ordusunu Türk yapımı Taktik Blok-2 (TB2) İHA'ları ile donatması neticesinde, Ankara hükümeti birçok uluslararası teşkilat kürsüsünden yapılan eleştiri söylemleri ile karşı karıya kalmıştır. Özellikle bu yurtdışı kuruluşlar bölgede savaşın kaderini Bakü'nün değil, Ankara'nın belirlediğini vurgulayarak; ayrıca Türkiye'nin Azerbaycan'a hem askeri yardım yaptığına hem de bölgeye Irak ve Suriye'den terör militanları topladığına dair asılsız bilgiler ileri sürerek Türk hükümetine karşı yaptırımlar yapılmasını önermiştir (Bozkuş, 2022: 132). Fakat Ankara yönetimi bu suçlamaları kabul etmediği gibi bölgede kardeş Azerbaycan Cumhuriyeti'ne her türlü yardımın yapacağını uluslararası kamuoyuna bir daha duyurmuştur.

Azerbaycan'a İkinci Karabağ Savaşı'nda hem askeri hem de siyasi yönden destek veren bir diğer ülke ise İsrail devleti olmuştur. İsrail hem kültürel hem enerji hem de siyasi faktörlerden dolayı İkinci Karabağ Savaşı'nda Azerbaycan'ın yanında yer almış ve savaş boyunca Azerbaycan ordusuna gereken askeri malzemeleri göndermiştir. Özellikle İsrail ve Azerbaycan 2012 yılında 1,6 milyar dolarlık askeri anlaşma imzalamış ve bu anlaşma koşulu gereği Azerbaycan İsrail'den “Namer”, “Heron”, “Green Pine”, “Gabriel” ve “Barak” gibi savaş araçlarını temin etmiştir (İsmayılov, 2013: 4). Azerbaycan yönetimi İsrail'den aldıkları bu teçhizatları İkinci Karabağ Savaşı'nda çok isabetli şekilde kullanmıştır.

Azerbaycan yönetimi İsrail'den aldığı silahları savaşta aktif kullandığından ve Ermeni mevkilerini nokta atışı ile vurduğundan bu durumu kabullenemeyen Sözde Dağlık Karabağ Cumhuriyeti lideri olan Arayik Harutyunyan, *İsrail'i Dağlık Karabağ'daki yaşanan soykırımdan sorumlu görmüştür*. Harutyunyan Azerbaycan askeri personelinin İsrail yapımı silahları doğru kullanmadığını söyleyerek hem Azerbaycan'ı hem de İsrail'i Dağlık Karabağ'daki Ermenilerin katili olarak görmüştür (Cankara, vd., 2022: 14). İsrail'in İkinci Dağlık Karabağ Savaşı'nda Azerbaycan'a desteği ilkinden daha çok olmuştur. Bu destek sadece askeri ve siyasi alanda olmamış hem de kültürel boyut da şekillenmiş ve İsrail halkı Azerbaycan'a kültürel konularda da destek sağlamıştır. 20.yüzyıl sonlarında Azerbaycan'dan İsrail'e göç eden Yahudiler İsrail'in Petah Tikva kentinde toplanarak İkinci Karabağ Savaşı'nda Azerbaycanlılara destek amaçlı gösteriler yapmıştır.

Devlet izinli olan bu gösterileri de İsrail vatandaşları “*Karabağ bizimdir, bizim kalacak*” sloganları ile İsrail sokaklarında yürüyerek, Azerbaycan’a karşı gönül bağlarının olduğunu göstermişlerdir (Cankara, vd., 2022: 4).

İsrail’in bölgede Azerbaycan’a açık destek vermesine karşılık İran ise bölgesel savaşta Din kardeşi Azerbaycan’ın yerine Ermenistan Cumhuriyetini desteklemiştir (Özkan, 2023: 70). İran’ın Azerbaycan’ı değil Ermenistan’ı desteklemesinde birçok neden vardır. Ancak başlıca neden “İran tarihsel olarak Azerbaycan Cumhuriyeti’ni kendisine tehdit olarak görmüş ve özellikle Azerbaycan’da var olan milliyetçilik görüşleri İran’ı korkutmuştur”. Tahran yönetimi yumuşak damarı olan Güney Azerbaycan bölgesinin bağımsızlık için ayaklanmasından endişe etmiştir. Özellikle Elçibey iktidarı döneminde doğan “Birleşik Azerbaycan” ideolojisi bugün bile Tahran hükümetini korkutmakta ve İran her an Güney Azerbaycan’ın Bakü ile birleşeceği kaygısı yaşamaktadır.

Bundan dolayıdır ki İran İslam Cumhuriyeti her iki Karabağ savaşında da İsrail’in aksine Ermenistan’a yardım etmiş ve Tahran yönetimi bölgede mezhepsel din kardeşi Azerbaycan’dan yana değil Hristiyan Ermenistan’dan yana politika izleyerek, ulusal çıkarımı dini çıkardan üstün görmüştür (Karadağ, 2021: 64). Fakat ne İran ne Rusya ne de Fransa’nın Erivan yönetimini desteklemesi Ermenilerin yenilgisini önleyememiş ve Kasım’ın ilk haftasında Ermenistan tarafı zor da olsa Azerbaycan güçleri karşısında yenilgiyi kabul etmiştir. Özellikle Azerbaycan ordusu 8 Kasım tarihinde Dağlık Karabağ’ın stratejik kenti olan Şuşa kentini işgalden kurtararak Dağlık Karabağ Cumhuriyeti’nin de facto başkenti Hankendi’ye 15 kilometre uzaklıkta olacak şekilde yakınlaşmıştır. Şuşa yenilgisi ile Ermenistan savaştaki son umudunu kaybetmiş ve Şuşa’nın düşmesinden bir gün sonra Paşinyan barış görüşmelerini başlatmak için Rusya’nın arabuluculuk yapmasını istemiştir.

Azerbaycan, Rusya ve Ermenistan devletleri 10 Kasım’da “Üçlü Bildiri” veya “Moskova Deklarasyonu” Antlaşmasını imzalayarak bölgede sıcak savaş bitirmişlerdir. Paşinyan “*Ermenistan’ın askeri kaynaklarının yetersizliğini ve cephe hattında asker değişiminin haftalarca yapılmadığını belirtmiş ve 10 Kasım Antlaşması’nın Ermeni ulusu için son derece ağır olduğunu*” vurgulamıştır (Maranki, 2021: 265).

Üçlü Bildiri Antlaşma şartı olarak bölgede sıcak savaş 10 Kasım’da bitmiş ve Ermenistan tarafı yenik, Azerbaycan askeri ise bu savaştan zafer ile çıkmıştır. Antlaşma şartı olarak Ermeniler 15 Kasım’da Ağdam’ı, 24 Kasım’da Kelbecer’i ve 1 Aralık’ta ise Laçın’ı Azerbaycan yönetimine geri iade etmiştir. Dağlık Karabağ bölgesinin statüsü kalkmış bu topraklar

tamamen Bakü yönetiminin kontrolü altına geçmiştir. Azerbaycan Dağlık Karabağ'daki Ermenilere kültürel güvence hakkı tanımış ve bu topraklardaki Ermenileri Azerbaycan vatandaşı olarak gördüklerini açıklamıştır.

Üçlü Antlaşma'nın beşinci maddesi gereği Dağlık Karabağ bölgesine 5 yıllık süre ile Rus ve Türk Barış güçleri yerleştirilmiştir. Özellikle Türk Barış Güçleri'nin Dağlık Karabağ'ın merkez ve güney kısımlarında komuta karakolları kurması ve Türk askerinin bölge merkezinde görev alması Ermenistan'ı endişelendirirken Rusya ise Türkiye'nin bölgesel gücünü kabullenmek zorunda bırakılmıştır (Hasanoğlu, vd., 2020:527).

Antlaşmanın dokuzuncu maddesi ise bu coğrafya da lojistik ve ticari geçiş koridorlarının belirlenmesi konusunda olmuş ve bölgede "Laçın" ile "Zengezur" koridorlarının kullanılması ön görülmüştür. Bu geçiş koridorlarının güvenliğini bölgedeki Barış Güçleri sağlayacaktır. Geçiş koridorlarından ilki olan Laçın Koridoru Dağlık Karabağ bölgesi ile Ermenistan Cumhuriyeti'nin ulaşımını sağlayacak ve bu toprakları Erivan yönetimine açık tutacaktır. İkinci koridor ise Zengezur veya diğer adıyla Turan Koridoru olmuş ki bu koridor sadece geçiş amaçlı olmaması önemli lojistik güzergâhı konumunda olmuştur. Zengezur Koridoru hem Azerbaycan özerk bölgesi olan Nahçıvan'ı Bakü yönetimine bağlamış hem de bu koridor Türkiye Cumhuriyeti'ni Orta Asya veya Türk dünyasına bağlayan önemli bir proje olmuştur (İnaç, 2020: 511). Bundan dolayıdır ki Zengezur Koridoru'nun diğer adı Turan Koridoru olmuş ve başta Türkiye ile Azerbaycan olmak üzere bütün Türk dünyası bu koridorun biran önce faaliyete geçmesini desteklemiştir.

10 Kasım Antlaşması her koşulda Azerbaycan'ın kazanan Ermenistan'ın ise kaybeden devlet olduğunu göstermiştir. Bu zafer sonucu Azerbaycan Cumhuriyeti'nin bölgedeki güçsüz ve zayıf devlet sendromu son bulmuş ve Güney Kafkasya'nın en güçlü devletinin Azerbaycan olduğu gerçeğini Ermenistan yönetimi de kabullenmiştir. Azerbaycan Cumhurbaşkanı İlham Aliyev Dağlık Karabağ Zaferi sebebiyle Azerbaycan askerini tebrik etmiş ve Azerbaycan ordusunun Güney Kafkasya'da en güçlü ordu olduğunu vurgulamıştır. Bunun yanı sıra Aliyev konuşmasında, "*Biz bu savaşta haklı taraf idik ve hak davamız başarılı bir şekilde sonlandı ve bizim olan bu topraklar yeniden bize döndü*" ifadesini kullanmıştır (Maranki, 2021: 272).

Cumhurbaşkanı İlham Aliyev Şuşa'nın geri alındığı 8 Kasım tarihini "Karabağ'ın Kuruluş Günü" olarak ilan etmiştir. İlham Aliyev 10 Aralık tarihinde ise Bakü'de Zafer Bayram'ının kutlanacağını söylemiş ve bu zafer gününde Azerbaycan'ın her zaman destekçisi olan "*bir millet iki devlet*"

sloganından hareketle Türkiye Cumhurbaşkanı Recep Tayip Erdoğan'ı Bakü'ye davet etmiştir.

Erdoğan ve Aliyev Bakü'de 10 Aralık tarihinde Zafer Bayramı konuşması yapmış ve Türk dünyasını bu zaferle tebrik etmiştir. Her iki ülke lideri Dağlık Karabağ bölgesinin yeniden anavatana dahil olmasından gurur duyduklarını açıklamışlardır. Özellikle Erdoğan'ın Bakü, Zafer konuşmasında söylediği şiirin bir parçası olan “ *Araz'ı ayırdılar, kum ile doyurdular, ben senden ayrılmazdım, zor ile ayırdılar. Ay Laçın, Can Laçın, Ben Sana Gurban Laçın*” dizeleri birçok dış güçleri ve başta da İran'ı rahatsız etmiştir. Bu şiir konuşmasından hemen sonra İran Dışişleri Bakanı Cevad Zarif kendi sosyal medya hesabında, *Erdoğan'ın Bakü'deki şiir konuşmasının yanlış olduğunu ve bu konuşmanın devletlerarasındaki ilişkilere zarar verebileceği*” ifadelerini kullanmıştır (Sarıkaya, 2021: 96). Fakat İran'ın endişelerini dikkate almayan cumhurbaşkanı her zaman Azerbaycan'ın yanında olduğunu, Ankara-Bakü kardeşliğini hiçbir dış unsurun bozmaya gücünün yetmediğini belirtmiştir.

2020 yılının 27 Eylül'ünde başlayıp ve 10 Kasım tarihine kadar süren İkinci Dağlık Karabağ Savaşı Azerbaycan askerinin gücünü hem Güney Kafkasya coğrafyasına hem de dünyaya tanıtmıştır. Yiğit ve korkmaz Azerbaycan askeri giriştiği savaşta düşmanını 44 gün içinde yenilgiye uğratmış ve Azerbaycan bu hak savaşında zafer ile ayrılan devlet olmuştur. Azerbaycan'ın Ermenistan güçleri karşısında başlattığı “*Demir Yumruk Operasyonu*” veya diğer adıyla İkinci Dağlık Karabağ Savaşı sonucu Ermeniler yaklaşık 30 yıl kontrolü altında tuttıkları Dağlık Karabağ bölgesi ve sınır 7 Azerbaycan şehrini Bakü yönetimine geri iade ederek Azerbaycan güçleri karşısında yenilgiyi kabul etmişlerdir (Özkan, 2023: 71). Bu savaşla Ermeni halkının o yenilmez sandığı Ermenistan ordusu veya askeri birlikleri, 44 gün içinde Azerbaycan güçlerine yenilirken Ermenistan halkı ve devleti Güney Kafkasya'da Azerbaycan'ın her alandaki üstünlüğünü kabullenmek zorunda kalmışlardır.

5. Azerbaycan'ın Güncel Jeopolitiği ve Türk Milli Kimlik Yelpazesindeki Yeri

Dağlık Karabağ sorunu sadece Azerbaycan Cumhuriyeti'nin değil bütün Türk dünyasının en önemli meselesi olduğundan, Türk cumhuriyetleri yaklaşık 30 yıldır bu sorunu diplomasi yöntemleri ile çözmeye çalışmışlardır. Özellikle Türkiye ve Kazakistan cumhuriyetleri daha sorunun başladığı 1990 yılında iki ülke arasında arabuluculuk görevini üstlenmeye çalışmış ve tarafları sorunu barışçıl yollar ile çözmeye davet etmişlerdir. Fakat ne Türkiye ne Kazakistan ne de diğer Türk cumhuriyetlerinin politik gayretleri başarıya ulaşamamış ve Ermenistan sınır hattında Azerbaycan mevkilerine

saldırıları sürmüştür (İnaç, 2014: 41). Bölgesel soruna arabuluculuk görevini üstlenen AGİT Minsk Grup üyeleri de çalışmalarında pasif kalmış ve Güney Kafkasya'daki Dağlık Karabağ meselesini istikrara kavuşturamamıştır.

Dağlık Karabağ sorunu Azerbaycan dış politikasının en temel problemi olduğundan ülke yönetimi her zaman bu konuya daha hassas yaklaşmıştır. Öncelikle Azerbaycan'da iktidar savaşı 1993 yılında son bulmuş ve iktidara Haydar Aliyev yönetimi gelmiştir. Deneyimli ve usta siyasetçi olan Aliyev, ilk olarak Azerbaycan'ı hem Rusya ve İran hem de Batı kıskacından kurtarmak için bölgede dengeli dış siyaset benimsemiştir. Bu denge siyaseti zamanla başarılı olmuş ve bölgesel devletler Azerbaycan'ın iç işlerine karışmaktan uzak durmuşlardır. Aliyev ülke istikrarına en büyük engel olan Dağlık Karabağ konusuna daha öncelik tanımış ve sorunun barışçıl çözümü için tüm diplomasi araçlarını devreye sokmuştur.

Cumhurbaşkanı Haydar Aliyev Dağlık Karabağ sorununda her zaman barışçıl politikalar savunmuş ve Aliyev Kafkasya'da barış görüşünü üç kavramsal boyutta ele almıştır. Haydar Aliyev 1994 yılında Bakü'deki konuşmasında, bölgesel sorunun politik süreçle tamamlanmasının temelini “vatanda barış”, “bölgede barış”, “dünyada barış” kavramları ile savunarak Dağlık Karabağ sorunun çözümünün hem bölgede hem de dünyada barışı şekillendireceğine inanmıştır (Kerimova, 2015: 9). Baba Aliyev'in bölgesel siyasetini devir alan oğul Aliyev de iktidara geldiği yıldan itibaren ülke dış politikasında Haydar Aliyev tezlerine öncelik tanımış ve bölgesel statükoyu korumuştur. Özellikle İlham Aliyev Güney Kafkasya istikrarını bozan Dağlık Karabağ sorununda daha dikkatli olmuş ve bu sorunun barışçıl araçlar ile çözülmesinden yana olduğunu vurgulamıştır. Fakat “müzakereler sonuç vermezse savaş seçeneğini de deneriz” ifadesini kullanan İlham Aliyev düşmanını bölgede dikkatli olması yönünde uyarmıştır. Fakat Aliyev'in bu uyarılarını dikkate almayan Erivan yönetimi yine bölgede tahribatlara sebep olmuş ve zaman zaman sınır hattında askeri tansiyonu yükseltmiştir. Başta Rusya, İran ve Fransa gibi bölgesel güçlerin desteğine dayanan Ermenistan yönetimi adeta Güney Kafkasya'nın şımarık çocuğu rolünü üstlenmiştir. Ermenistan'ın bu radikal tutumu ve bölgede güç kullanma eylemi 2020 yılına kadar sürmüştür.

Azerbaycan yönetimi 2020 yılında Ermenistan'ın provakasyonlarına dur demiş ve 27 Eylül sabahı Ermenistan'ın bölgedeki saldırılarına karşılık vererek, Ermeni askerleri ile sıcak savaşa girmiştir. 27 Eylül- 10 Kasım tarihleri arasında yaşanan İkinci Dağlık Karabağ Savaşı'nda Azerbaycan Ordusu Ermenistan güçlerini yenilgiye uğratmış ve Dağlık Karabağ'ı tekrar Bakü yönetimine dahil etmiştir (İnaç, 2022: 223). Azerbaycan'ın

bu bölgesel zaferi sadece Bakü yönetiminin değil, bütün Türk dünyasının zaferi olmuştur. Özellikle Anadolu ve Güney Azerbaycan Türkleri başta olmak üzere bütün Türk Milleti bu savaşı büyük coşku ile takip etmiştir. Bu savaş esnasında Azerbaycan'a ziyarete gelen Türkiye Dışişleri Bakanı Mevlüt Çavuşoğlu, Cumhurbaşkanı İlham Aliyev ile görüşmesinde hem Aliyev'i hem de Azerbaycan halkını tebrik etmiştir. Türkiyeli diplomat, "*2020 Dağlık Karabağ Savaşı bütün dünyaya Türk'ün gücünü bir daha gösterdi*" ifadesini kullanmıştır.

Azerbaycan'a bu savaşta Anadolu Türklerinden sonra milli ve manevi destek veren ikinci Türk toplumu Güney Azerbaycan Türkleri olmuştur. Özellikle savaş esnasında Tahran yönetiminin Bakü'ye karşı ikiyüzlü tutumuna ve Rusya'dan gelen silahları İran üzerinden Ermenistan'a göndermesine izin vermeyen Güney Azerbaycanlılar, bu savaşı kendi savaşı olarak görmüş ve İran'ın Ermenistan Cumhuriyetine destek vermesine engel olmuşlardır. İran yönetiminin yumuşak damarı olan Güney Azerbaycan Türkleri, savaş boyunca Azerbaycan'a manevi destek olmuştur. İran bu toplumun bölücülüğünden ve parçalanmasından korktuğu için İkinci Karabağ Savaşı'nda Ermenistan'a dolaylı yoldan destek olmuştur. Özellikle savaş sırasında Rusya'dan Ermenistan'a gönderilecek olan askeri malzemeler gemi ile İran'ın Enzeli Limanı'na getirilmiş ve buradan kara yolu ile İran'ın Ermenistan sınır kapısı olan Nurdüz gümrüğüne taşınması planlanmıştır. Rusların dolaylı yoldan Ermenilere yaptığı yardım planı medyaya yansımış ve bunun üzerine Güney Azerbaycan Türkleri bölgede ayaklanarak ve Tahran ve Moskova yönetiminin bu hain planına müsaade etmeyeceğini söyleyerek bölgeden geçen askeri araçların hareketine izin vermemişlerdir (Sarıkaya, 2021: 94).

Güney Azerbaycan Türklerinin bu birliği/vahdeti hem Bakü hem de Ankara yönetimi tarafından memnuniyetle karşılanmıştır. Savaşta Azerbaycan askerinin başarısını artıran ve umut veren bu milliyetçilik tutumları Azerbaycan'ı zafere yaklaştırmış ve Azerbaycan Türkü bu hak savaşında kazanan taraf olmuştur. İkinci Dağlık Karabağ Savaşı'nda Azerbaycan'ın zafere kavuşması ve çok kısa süre içinde Ermenistan'ı yenilgiye uğratması Güney Azerbaycan bölgesinde coşku ile karşılanmış ve bu nedenle Tahran yönetimi büyük endişe yaşamıştır. Çünkü Fars yönetimi Azerbaycan'ın bu zaferinden endişelenmiş ve Azerbaycan'ın İran'ın kuzey bölgesine yani Azerbaycan Türklerinin fazla nüfusa sahip olduğu Güney Azerbaycan topraklarına yayılacağından korkmuştur. İran, savaş sonrasında bu coğrafyada "Türkçülük" ve "Azerbaycanlılık" görüşünün yayılmasına engel olmuştur (Karadağ, 2021: 66).

İran medyasının özellikle İkinci Dağlık Karabağ Savaşı'nda Ermenistan'ın sesi olması ve Ermenistan tezlerini savunması Güney Azerbaycan Türklerine hayal kırıklığı yaşatmış ve bölge insanları İran'ın Ermenistan yaklaşımına karşı çıkmışlardır. Özellikle Tahran yönetimi İkinci Karabağ Savaşı'nda Güney Azerbaycan topraklarında “milliyetçilik”, “kolektif kimlik” ve “kolektif sembol” duygularının yayılmasından endişe etmiş ve bölgede İslami tutum yerine Fars milliyetçiliğine daha çok önem vererek, din kardeşi olan Azerbaycan'ı değil, ulusal çıkar dostu Ermenistan'ı desteklemiştir (Ghanbarlou, 2022: 29).

Güney Kafkasya'da yaşanan 2020 yılı Dağlık Karabağ Savaşı sonucunda bölge istikrarı tamamlanmıştır. Yaklaşık 30 yıllık dondurulmuş Dağlık Karabağ sorunu askeri operasyon ile istikrara kavuşmuştur. Bu bölgesel savaşıla Ermenilerin o efsanevi yenilmez ordu görüşü son bulmuş ve Ermeniler Güney Kafkasya'nın en güçlü devletinin Azerbaycan olduğu anlamışlardır. Dağlık Karabağ Zaferi ile Azerbaycan'ın siyasi ve askeri otoritesi hem bölgeye hem de bölge dışı devletlere gösterilmiş ve bütün dünya Türkün kahraman ve yenilmez gücünü görmüştür. Özellikle bu savaş sadece Güney Kafkasya ile sınırlı kalmamış ve bütün Türk dünyasını etkilemiştir. Bu savaşla Türk milliyetçiliği ve Türk kimliği zirveye ulaşmış ve Türklerin yenilmezliğine dünya devletleri bir kez daha tanık olmuştur.

Nitekim söz konusu gelişmeler, Kafkasya'da Gaspıralı İsmail'in “fikirde, işte ve emekte birlik”, Yusuf Akçura'nın “Üç Tarz-ı Siyaset” ve Ahmet Ağaoğlu'nun organik milliyetçilik fikirlerine yeniden dönmeyi elzem hale getirmiştir. Azerbaycan-Türkiye işbirliğinin somut bir zaferle taçlanması, tüm Türk dünyasının –uzun bir ardan sonra- tekrar Kızılme mefkûresi etrafında birleşmesine zemin hazırlamıştır. Bu Türklük bilinci bir asır önceki ulus-devlet inşa sürecinden oldukça farklılıklar arz etmektedir. Bu defa tüm Türklüğü içinde barındıracak ama Pantürkizm ya da Türancılıktan oldukça farklı ve Avrupa Birliği (AB) örneğinde olduğu gibi reel, rasyonel ve kademeli bir entegrasyon modeli esas alınmış gibi görünmektedir.

6. Güney Kafkasya'daki Bölgesel Çatışmanın Yerini Bölgesel İşbirliğinin Alması

İkinci Dağlık Karabağ Savaşı sonucu bölgenin en büyük istikrar sorunu çözülmüş ve Güney Kafkasya'da bölgesel işbirliği dönemi başlamıştır. Özellikle bu coğrafyada şekillenen işbirliği projeleri hem bölge devletleri hem de batı devletleri tarafından desteklenmiştir. İlk olarak savaşın sona ermesi ile yaşanan bölgesel tehdit ve tehlike durumu ortadan kalkmış ve Güney Kafkasya transit taşımacılığı için güvenli alan haline gelmiştir.

Bilindiği gibi bölge iki koca kıtayı bir birine bağlayan önemli geçiş güzergâhı veya transit koridor olduğundan bu topraklar büyük devletlerin her zaman ilgi alanında olmuştur. Sovyetler Birliği'nin dağılması ile bu coğrafyada bağımsızlık kazanan Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan bölgesel işbirliği politikalarında Batı desteğini almış ve başta ABD ile AB bu bölge ülkelerinin kalkınması için krediler sağlamışlardır. Yaşanan bu olumlu gelişmeler ve Batı desteği sonucu Güney Kafkasya coğrafyası gelişmiş ve bölge üzerinde yeni işbirliği projeleri şekillenmiştir. Bu projelerden ilki AB'nin öncülüğünde olmuştur (İnaç, 2023: 243).

AB, Sovyetler Birliği'nin yıkılması ile bölgedeki iki projeye öncülük etmiştir. Bunlardan ilki Bağımsız Devletler Topluluğuna Teknik Destek (TACİS) olmuş ve bu teknik destek ile AB, Post-Sovyet coğrafyasına nüfus etmiştir. AB'nin ikinci bölgesel projesi ise Avrupa-Kafkasya-Asya Ulaşım Koridoru (TRACECA) olmuş ve AB bu projeye daha umutla bakarak bunu bölgesel işbirliğinin gelişiminde en önemli girişim olarak görmüştür (Maranki, 2021: 200).

Güney Kafkasya coğrafyası “Tarihi İpek Yolu” veya “Bir Kuşak, Bir Yol Projesi” içinde olduğundan bölgenin ticari önemi beş kat artmıştır. Bundan dolayıdır ki AB daha 1990'larda TRACECA projesini oluşturarak Pekin'den Londra'ya uzayan demir ipek yolunu canlandırmış ve Güney Kafkasya'yı da bu işbirliği projesinin bir parçası yapmıştır. Özellikle 2007 yılında temelleri atılıp ve 2015 yılında tamamlanan Bakü-Tiflis-Kars Demiryolu (BTK) Hattı da bu bölgesel girişimin tezahürü olmuş ve bugün BTK güzergâhı kargo taşımacılığında önemli yere sahip hat konumuna yükselmiştir. 2020 yılında yaşanan İkinci Karabağ Savaşı sonucu bölgede en büyük sorun çözülmüş ve bölgesel devletler Güney Kafkasya'da yeni işbirliği projelerini gündeme getirmişlerdir. Bu projelerden en önemlisi Türkiye öncülüğünde şekillenen “Altılı İşbirliği Platformu” olmuştur.

Bildiğimiz üzere Ermenistan ve Azerbaycan arasında yaşanan İkinci Dağlık Karabağ Savaşı'nı 10 Kasım'da imzalanan “Üçlü Bildiri Antlaşma” bitirmiştir. Bu antlaşmanın dokuzuncu maddesi gereği bölgede ulaşım ve transit koridorların açılması kararlaştırılmıştır. Bu ticari koridorlardan en önemlisi ise “Zengezur Koridoru” olmuştur.

Zengezur Koridoru hem Azerbaycan'ın özerk bölgesi olan Nahçıvan'ı Bakü yönetimine birleştirmiş hem de Anadolu'yu Orta Asya'ya bağlamıştır. Çünkü bu yol güzergâhı ile Anadolu Türkü çok kolaylıkla Orta Asya Türk cumhuriyetlerine ulaşabilecek ve Türkler ticari, ekonomi, askeri alanda bir birine yakın olacaktır. Bundan dolayıdır ki bu koridorun diğer ismi de “Turan Koridoru” olmuştur. Turan Koridoru hem ticari hem de ideolojik

yönden Türkleri bir birine yakınlaştırmış ve *‘Adriyatik’ten Çin Seddine kadar Türk dünyası’* sloganı ile bu proje milli boyutta ve kimlik boyutunda Türk dünyasını tamamlamıştır. Zengezur Koridoru sadece ideoloji olarak Türk dünyasının ulaşım yolu olmamıştır. Bu koridor projesi uluslararası lojistik ağı olmuştur. Çünkü Zengezur Koridoru, ticari yönden hem maliyet açısından hem de zaman açısından daha uygun bir güzergâh olmuştur. Tüccarın ticarete en önem verdiği ilke “zaman” olduğundan ticaret kuruluşları bu ulaşım yolunun inşasını destekleyerek, Zengezur Koridoru’na “Orta Koridor” ismini vermişlerdir. Zengezur Koridoru’nun bu çok boyutlu önemini anlayan Ankara hükümeti sürekli olarak bölgede Altılı İşbirliği Platformu’nu savunmuştur. Bu işbirliği girişiminin tüm bölgesel projelerin öncüsü olduğunu vurgulayan Cumhurbaşkanı Erdoğan, Ermenistan’ın radikal ve milliyetçi tutumlarından vazgeçtiği takdirde Erivan yönetimine de bu platform içinde yer vereceğini açıklamıştır (Bozkuş, 2022: 133).

Türkiye öncülüğü ile kurulacak olan bu Altılı İşbirliği Platformu’nun üyeleri üç Güney Kafkasya ülkesi “Azerbaycan, Gürcistan, Ermenistan ve bölgeye komşu üç ülke Türkiye, Rusya, İran devletleri” olmuştur. Bu bölgesel projeye ve Zengezur Koridoru’na çekinceli kalan ülkelerden biri de İran olmuştur. İran’ın bu tutumunun altında yatan temel neden ulusal çıkar olmuştur. Çünkü Tahran yönetimi bölgede şekillenen projede Güney Azerbaycan faktörünü her zaman dikkatinde tutmuş ve yaşanan bu yumuşama İran’ın bölünme tehlikesine neden olacağı korkusu yaratmıştır.

Genel olarak İran’ın endişeleri değerlendirme dışı bırakıldığında Türkiye’nin bölge ülkeleri için önerdiği Altılı İşbirliği Formu gerçekten de Güney Kafkasya’nın stratejik kalkınması adına önemli proje olmuştur. Altılı İşbirliği Platformu’na üye olan diğer devletler gelecek yıllarda İran ve Ermenistan’ı radikal tutumlarından koparıp bu projeye dâhil ettiği takdirde Güney Kafkasya hem barış hem de işbirliği merkezi konumuna yükselecektir.

7.Sonuç

44 gün süren İkinci Karabağ Savaşı Güney Kafkasya’nın siyasi ve ekonomi kaderini değiştirmiştir. Özellikle savaş sonucu bölgenin siyasi istikrarı tamamlanmış ve Güney Kafkasya’da işbirliği politikaları daha güvenli bir şekilde gelişim göstermiştir. İkinci Dağlık Karabağ Savaşı’nın sadece Güney Kafkasya’nın jeopolitiğini değil genel Avrasya jeopolitiğini etkilediğini söylemek yanıltıcı olmayacaktır. Çünkü bu savaş Avrasya’nın siyasi dengesini değiştirmiştir. Savaşın ilk gününden itibaren Azerbaycan’ın yanında yer alan ve her koşulda Bakü tezlerini destekleyen Türkiye Cumhuriyeti savaştan kazançlı çıkmıştır. Daha önce Güney Kafkasya’da etkili güç olan Rusya ve

İran İkinci Karabağ Savaşı'ndan sonra Türkiye'nin bölgesel üstünlüğünü ve Güney Kafkasya'daki rolünü kabul etmek zorunda kalmıştır. Türkiye'nin bu bölgesel denklemi ve güç politikası sonucu Ankara yönetimi bölgenin aktör devleti konumuna yükselmiştir. Özellikle 2020 yılında yaşanan İkinci Dağlık Karabağ Savaşı'nı Azerbaycan'ın değil Türkiye-Azerbaycan kardeşliğinin kazandığını söylemek daha doğru olacaktır. Çünkü Türkiye savaşın ilk gününden son gününe kadar dış tehdit ve yaptırımlara kulak asmayarak Azerbaycan tarafında yer almış ve Azerbaycan'ı hem askeri hem de siyasi yönden destekleyen en önemli devlet olmuştur.

Bundan dolayıdır ki savaşın kazanılmasında Türkiye'nin emeği çok olmuş ve Ankara yönetimi kazanan taraf olmuştur. Türkiye'nin savaş döneminde Bakü yönetimine koşulsuz desteği hem Rusya'yı hem de İran'ı rahatsız etmiştir. Türkiye desteğine karşılık Rusya ve İran bölgede Ermenistan'a destek olmuş ve Türkiye'nin Güney Kafkasya'ya nüfus etmesine engel olmaya çalışmışlardır. Fakat siyasi denklem ve zaman Türkiye ile Azerbaycan'dan yana olmuş, Azerbaycan askeri 6 haftalık kısa süre içinde savaşın kaderini değiştirerek Ermenistan'ı yenilgiye uğratmıştır. Ermenistan'ın askeri yenilgisi hem bölgede İran ile Rusya'nın hem de batıda Ermeni destekçisi olan Fransa'nın Güney Kafkasya planlarını suya düşürmüş ve bölgesel güç denklemi Türkiye ile Azerbaycan'ın lehine değişmiştir. Savaş sonrası Bakü'de gerçekleştirilecek olan "Zafer Bayramı" törenine Azerbaycan Cumhurbaşkanı İlham Aliyev, Türkiye Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan'ı da davet etmiş ve her iki lider düşman üzerindeki Türkün Zaferini beraber kutlamışlardır.

10 Aralık tarihinde Bakü'deki kutlamalara katılan Cumhurbaşkanı Erdoğan, Dağlık Karabağ Zaferi'nin Türk dünyasının zaferi olduğunu ve artık Anadolu ile Orta Asya Türkleri arasında bir engelin kalmadığını vurgulamıştır. Erdoğan'ın Bakü'de Türk dünyası ve Türkçülük yönünde yaptığı konuşmaları yine bölgede Rusya ve İran'ı rahatsız etmiştir. Özellikle Tahran yönetimi Erdoğan'ın konuşması ve şiir okumasından daha çok rahatsız olmuş ve Türkiye ile Azerbaycan'ın bu Zafer duruşu İran'ı korkutmuştur. Çünkü İran Güney Kafkasya'da Türkiye ile Azerbaycan yakınlaşmasını kendi ulusal çıkarına aykırı görmüş ve bu ülkelerin kardeşlik vurgusunun Güney Azerbaycan bölgesine yayılmasından endişelenmiştir. Zaten İkinci Karabağ Savaşı'nda Güney Azerbaycan Türkleri Bakü ve Ankara yönetiminden yana tutum sergilemiş ve bu bölgede milliyetçilik, Azerbaycanlılık görüşleri yeniden ön plana çıkmıştır. Bundan dolayıdır ki Tahran yönetimi ulusal çıkarı, mezhepsel çıkardan üstün tutmuş ve savaş boyunca yeşeren Türkçülük görüşünü engellemek istemiştir.

İran'a göre zaten Güney Azerbaycan patlamaya hazır saatli bomba gibi her an Tahran'dan kopup Bakü'yle birleşme olasılığı taşımaktadır. İran her zaman bu coğrafyada olup biteni daha dikkatli takip etmiştir. Yaşanan bu olaylar sonucu Tahran yönetimi korku ve bölünme psikolojisi ile karşı karşıya kalmış ve bir de bu korku sendromu üzerine Azerbaycan'ın Dağlık Karabağ Zaferi eklendiğinde İran için devletin bekası büyük tehlikededir. İran her zaman Azerbaycan ile Türkiye'yi bölgesel dost değil, bölgesel düşman gibi görmüş ve bu ülkeler ile ilişkilerde daha hassas bir tutum sergilemiştir.

Azerbaycan ise hiçbir zaman İran'ın toprak bütünlüğünü bozacak adım atmamış ve İlham Aliyev iktidarı da "Birleşik Azerbaycan" görüşünden uzak durmuştur. Genellikle Aliyevler döneminde Azerbaycan'da etnik-milliyetçilik görüşü yerine liberal-milliyetçilik tutumu benimsenmiş ve Bakü yönetimi komşu ülkelerin ulusal çıkarlarına zarar vermemiştir. Baba Aliyev döneminde oluşan dengeli dış siyaset bugün de devam ettirilmekte ve oğul Aliyev iktidarı da adil ve şeffaf bir dış politika sergilemektedir. Cumhurbaşkanı İlham Aliyev'in bölgesel işbirliği ve iyi komşuluk ilişkileri sonucu Azerbaycan günümüz çağında bölgede güvenilir ülke konumuna yükselmiştir. Azerbaycan'ın bu dış siyaseti -özellikle kardeş Türkiye ile aynı platformda yürütmesi sonucu- bugün Türkiye-Azerbaycan ilişkilerini stratejik boyuta taşınmıştır. Bu stratejik ilişkilerin en güzel örneği İkinci Karabağ Savaşı'nda Ankara'nın Bakü yönetimini desteklemesi olmuştur.

2020 Dağlık Karabağ Savaşı'nda Azerbaycan ile Türkiye birlik/vahdet olmuş ve bu kardeş sevgisi, Türkün savaştan zaferle çıkmasına neden olmuştur. Özellikle savaş sonrası imzalanan 10 Kasım Antlaşması sonucu Güney Kafkasya'da şekillenen Zengezur Koridoru projesi Türkiye'ye doğrudan Tanrı Dağları'na çıkma hakkı tanımış ve Türk dünyası bu ulaşım güzergâhına "Turan Koridoru" ismini vermiştir. İkinci Dağlık Karabağ Savaşı sonrası doğan Turan Koridoru aracılığıyla Anadolu Türkü hiçbir engel tanımadan bu kara yolu ile Doğu Türkistan'a çıkacak ve Türk dünyası ile birlik/vahdet içinde yaşayacaktır.

Kaynakça

- Aydın, M. (2012). Azerbaycan'da Sovyet Sonrası Dönemde Değişim ve Dönüşüm, *Kafkaslar Değişim Dönüşüm (Avrasya Üçlemesi III)* içinde, (ss. 7-41). Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık.
- Bozkuş, Y. D. (2022). Karabağ Savaşı Sonrası Türkiye-Azerbaycan-Ermenistan İlişkileri. *Journal of Balkan and Black Sea Studies*, 5(8), 127-154.
- Cankara, P. Ö., ve Cankara, Y. (2022). İran ve Ermenistan Gölgesinde İsrail'in Azerbaycan ile Stratejik İlişkileri, *Uluslararası Afro-Avrasya Araştırmaları Dergisi*, 7(13), 1-21.
- Cemilli, E. (2007). Azerbaycan-Amerika İlişkileri (1991-2001), *ABD'nin Güney Kafkasya Politikası* içinde (ss. 35-93). İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık.
- Dinç, A. (2021). *Azerbaycan-Ermenistan Dağlık Karabağ Savaşları*, 1. Baskı, İstanbul: Cinius Yayınları.
- Gafarlı, O. (2015). Büyük Oyunun Parçası Kafkasya Bölgesi, *Avrasya Çıkma-zı. Yeni Büyük Oyunu Kim Kazanacak? ABD, AB, Rusya, Çin, Türkiye, Kafkasya Ülkeleri, Afganistan, Ukrayna* içinde (ss. 61-88). Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık.
- Ghanbarlou, R. M. (2022). İkinci Karabağ Savaşı'nın Azerbaycan Türk Milliyetçiliğine Etkileri, *SDE Akademi Dergisi*, 2(5), 12-39.
- Hasanoğlu, M., Memmedov, A., ve Maharramov, B. (2020). İkinci Karabağ Savaşı Sonrası Azerbaycan-Türkiye İlişkileri, *Uluslararası Yönetim Akademisi Dergisi*, 3(3), 522-529.
- İnaç, H. ve Erdoğan, S. (2006). Postmodern Dönemde Kamu Yönetimi Algısı ve Kamusal Alan Tartışmaları, *Akademik Bakış: Hakemli Sosyal Bilimler E-Dergisi Celalabad*, 9, 1-16.
- İnaç H. ve Ünal, F. (2013). The Construction of National Identity in Modern Times: Theoretical Perspective, *International Journal of Humanities and Social Science*, 3(11), 223-232.
- İnaç H. ve Yaman, M. (2015). Ulus İnşa Stratejileri Bağlamında Avrupa Milli Marşlarının Sosyo-Politik Mukayesesi, *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 20(3), 17-34.
- İnaç, H. ve Yacan, İ. (2018) Ülkelerin Markalaşma Süreci ve Marka Kavramı, *Uluslararası Yönetim Akademisi Dergisi*, 1(3), 317-331.
- İnaç, H. (2003). Makro Toplumsal Kuramlar Açısından Postmodernizm, *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 8, 341-351.
- İnaç, H. (2004). Identity Problems of Turkey during the European Union Integration Process. *Journal of Economic and Social Research*, 6(2), 33-62.
- İnaç, H. (2007). Rethinking Democracy and Governance in the EU, *Journal of Academic Studies*, 9(32), 1-31.

- İnaç, H. (2014). Çağımızın Toplumsal Algısını Temsil Eden Parametrelerden Kimlik, Kültür ve Uygarlık Kavramlarının Sosyo-Politik Analizi, *İslam Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, 1(1), 35-57.
- İnaç, H. (2018). The Possibility of Multicultural Practice During The Age of Collective Identities in Line With Arab Spring, *Akademik Bakış Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler Dergisi*, 65, 306-315.
- İnaç, H. (2020). Yeni Dünya Düzeninin Bir Habercisi Olarak Azerbaycan-Ermenistan Çatışmasının Soyo-Politik Analizi, *Uluslararası Yönetim Akademisi Dergisi*, 3(3), 509-521.
- İnaç, H. (2021a). Değişen Güney Kafkasya Jeopolitiği ve Rusya-Çin Rekabeti, Murat Yorumaz ve Serdar Yılmaz (Ed.). *Avrasya Denkleminde Rusya-Çin Rekabeti İçinde*, (ss. 239-251). Astana Yayınları.
- İnaç, H. (2021b). *Uluslararası Güvenlik, Yeni Dünya Düzeni ve Türkiye*, İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları.
- İnaç, H. (2022). New World Order in Post-Pandemic Process and Turkey, A. Salih İkiz (Ed.). In *Turkey and the Post-Pandemic World Order* (pp. 199-225). Lexington Books.
- İnaç, H. (2023). Yapısal, Kurumsal ve Kavramsal Boyutlarıyla Türkiye-AB İlişkilerinin Güncel Analizi, Ahmet Özkan (Ed.). *Bölgesel ve Küresel İlişkiler Bağlamında Erdoğan Dönemi Türk Dış Politikası İçinde*, (ss. 233-269).
- İsmayilov, E. (2013). Azerbaycan-İsrail Stratejik Ortaklığı, *Bilge Adamlar Stratejik Araştırmalar Merkezi*, 1-10.
- Karabayram, F. (2011). Rusya Federasyonu'nun Güney Kafkasya Politikası, *Güney Kafkasya Jeopolitiğinde Rusya Gerçeği* içinde (ss. 147-301). İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık.
- Karadağ, S. (2021). İran'ın ve İsrail'in Transkafkasya Politikaları: Azerbaycan'ın Rolü. *Artuklu Kaime Uluslararası İktisadi ve İdari Araştırmalar Dergisi*, 4(1), 52-73.
- Karimov, B. (2007). Haydar Aliyev Döneminde Azerbaycan Cumhuriyetinin Dış Politikası (1993-2003). *Yüksek Lisans Tezi*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Kerimova, G. (2015). Azerbaycan'ın Bağımsızlık Sonrası Kafkasya Politikası: (1993-2003). *Yüksek Lisans Tezi*, İstanbul Medeniyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Maranki, A. (2021). *Kafkas-Türkistan Mezalimi Azerbaycan-Karabağ*, İstanbul: Maranki Yayınları.
- Özdaşlı, E., ve Cabbarlı, H. (2020). Ermenistan Dış Politikasını Belirleyen Ögeler ve Kavramsal Yaklaşım, *Ermenistan Dış Politikası (1991-2019)* içinde, (ss. 1-79). Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık.

- Özkan A. ve Özer, B. (2023). Politik Psikoloji Bağlamında Siyasal Bir Aktör Olarak Alparslan Türkeş'in Milliyetçilik Anlayışı, *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 24(1), 179-193.
- Özkan, A. (2019). Burjuvazi ve Muhafazakâr Kimliğin Son Dönem Türkiye'sine Yansımaları, *OPUS Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi*, 10(17), 1735-1751.
- Özkan, A. (2022a). *Dış Politika ve Güvenlik Ekseninde Erdoğan Türkiye'si ve Putin Rusya'sı*, Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık
- Özkan, A. (2022b). Siyasi Parti Kapatmalarına Ulusal Güvenlik ve Demokrasi Açısından Tarihsel Bir Bakış, Ahmet Nohutçu (Ed.). *Türkiye İçin Yeni Anayasa Vizyonu ve Yol Haritası* içinde, (ss. 231-251). Ankara: Savaş Yayınevi,.
- Özkan, A. (2023). AK Parti Dönemi Türkiye İnan İlişkileri ve Çatışma Alanları, Ahmet Özkan (Ed.). *Bölgesel ve Küresel İlişkiler Bağlamında Erdoğan Dönemi Türk Dış Politikası* içinde (ss. 53-79). Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık.
- Sadıgov, R. (2023). *21. Yüzyıl Hazar Jeopolitiği* 1 Baskı, Ankara: Liman Yayınevi.
- Sarıahmetoğlu, N. (2011). Dağlık Karabağ Olaylarının Başlangıç Süreci (Siyasal ve Toplumsal Gelişmelere Etkisi). *Karabağ* içinde (s. 13-97). İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık.
- Sarıkaya, Y. (2021). İnan'ın İkinci Karabağ Savaşı Tutumu: Takke Düştü Kel Göründü, *Giresun Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 7(1), 84-103.